

KONCSOS FERENC

MEGTANULNI ÉLNI

(Etika és pánszófia Komensky filozófiájában)

Abstract: (*To Learn how To Live*) (Ethics and Pansophiae in Komensky's Philosophy) Jan Komensky, the Czech philosopher, worked out a monist ethics based on Christian ideology, with which he associated a democratic, concessive pedagogical conception.

The essay shows Komensky's ethics, in which he criticizes contemporary morals, especially the sham moral and the rational moral. Then he explains in his own conception how one can achieve true harmony, where the real and the proper coincide with each other. The man who wandered from the path of virtue can go back to the right way only with the help of pansophiae; this is the only way to find the destination marked out for him. Thus, everybody has to be taught everything.

Kísérletek új erkölcsi világrend megalapozására

Már a középkorban Ágostonnál felmerült a *kinyilatkoztatás* erkölcsi tartalmának összhangba hozása egy *ésszerűsége*n alapuló erénytannal és a hagyományosan meggyökeresedett morállal. A reneszánsz gondolkodás ezt a törekvést túl is haladta. A fő probléma most már nem az egyeztetés, hanem annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon egyáltalán szükséges-e a kinyilatkoztatás az erkölcs megalapozásához. A problémafelvetést a középkor és újkor határán megjelenő erkölcsi válság indokolta. A társadalomban olyan változások indultak el, amelyek következménye a rendi értékek megrendülése lett. Érvényét veszítette a rendi társadalomban általánosan elfogadott *egy* értékrend, az *egy* értékrendet kodifikáló *egységes* erénytáblázat, amit *egy* erkölcsi tekintély szankcionált. De nemcsak a

társadalmi folyamatok okozói az erkölcsi zavarnak, hanem egy másik fontos tényező is, nevezetesen az egyéni öntudat kialakulása. A valóság változásai következtében megjelenő erkölcsi válság megoldására az erkölcsi gyakorlatban a hagyományos keresztény erkölcsi értékek mellett megjelentek az udvari és a polgári morál értékei, amelyek már alapjaiban eltértek a keresztény értékrendtől.

A válságból való kilábaláshoz próbált sajátos módon hozzájárulni a morálfilozófia is. Új módon vetette fel a *mit kell tenni?* kérdést, mert a valóságos gyakorlat azt mutatta, hogy az „erkölcsi rend” visszaállítása nem lehetséges sem a régi hagyományok visszaállításával, sem egy új egységes crénytábla szerkesztésével. A reneszánsz gondolkodás elvetette a statikus embereszményt, s ezzel együtt a boldogságetikát. A dinamikus emberfogalomhoz a szabadságetikát társította, amely arra a felismerésre épült, hogy a *boldogság nem végső állapot*. A dinamikus emberre az *értelmes életre* való törekvés jellemző, ami olyan emberi célok kitűzését jelenti, amelyek azáltal adnak értelmet az egyéni életnek, hogy kielégítik az egyéni vágyakat, s egyben illeszkednek az emberiség fejlődésének tendenciájához. Nem determinált többé az egyén sorsa, ahogy Mirandola írja: „Úgy születünk, hogy azzá legyünk, amik lenni akarunk.”¹ A szabad embert az *értelmező etika* nem igazítja el életproblémáinak megoldásában. Ezért az etikában a figyelem középpontjába került a nevelő-önnevelő, vagy terápiás oldal, ugyanis a feladat nem egyszerűen élni, hanem – megtanulni élni: és ebből következik a terápiás oldal túlsúlya. Hiszen most már csak önállóan lehet élni, márpedig a reális célok kitűzéséhez nélkülözhetetlen a tapasztalás. A hogyan kell megtanulni élni kérdésre adható válaszok enyhén szólva is problematikusak. Vajon hogyan tanulhat meg élni az ember? Kitől? Másoktól: nevelés révén, vagy önmagától a tapasztalásból?

Az erkölcs megalapozásához kevésnek bizonyult a tapasztalati valóság megismerése, mert a valóságos emberek valóságos életének vizsgálata nem ad elfogadható választ a fő kérdésre: hogyan lehetséges tisztességes életet élni, ebből következően hogyan kell élni? Megalapozott választ a kérdésre csak úgy adhattak, ha az etikát visszavezették az emberi kezdetekig. Igazi genezis híján azonban – reneszánsztól a barokkig – a bibliai genezishez nyúlt vissza az etika. A genezis mítoszt azonban nem szó szerinti vallásos tartalmában értelmezte, hanem az emberi nemre jellemző tulajdonságokat keresve, az ember örök és általános tulajdonságait tárta fel. Olyan tulajdonságo-

kat hiposztazált, amelyek valóban mindig emberi tulajdonságok voltak amióta ember él a Földön. Így jutott el az emberi természettől a természetes erkölcs fogalmáig.

A természetes alapokra helyezett morálfilozófiák többsége az erkölcsi élet szabályozását ésszerű felismerésre és kritikai belátásra alapozta. A természet rendje és az ész rendje közötti megfelelésből kiindulva a racionális etika a természetben ésszerű egyetemes, és megváltoztathatatlan törvényeket vélt megtalálni. Az elveszett erkölcsi rendet racionális, természettudományos törekvésekre alapozva visszaállíthatónak hitte. Élni tudni tehát: az észrendhez igazodni, a világrendhez igazodó célokat kitűzni és megvalósítani. Ez a szabad akaratóból cselekvő ember életprogramja: az önmegvalósítás.

Az ész autonómiájára épülő és a kinyilatkoztatás igazságát megkérdőjelező racionális erkölcsfelfogással ellentétben egy másik irányzat az ész rendjét is az érzelmi forrásokhoz vezette vissza. Az emocionális etika szerint „a természet nem valami kívülről hozzánk szóló, ésszerű vagyis egyetemes és változhatatlan törvények rendje, hanem inkább az emberiség elveszett paradicsoma, s a morál éppen a bennünk lévő olthatatlan vágyódás utána”.² Az emocionális etika előbb teológiai, majd metafizikai indíttatású lett, később a fölvilágosodás korában pszichológiai irányt vett, az etikát pszichológiává tette.

Az emocionális etika képviselője a 17. században *Jan Amos Komensky* (1592–1670) cseh filozófus, akinek gondolkodása a barokk sajátos jegyeit viseli magán. A keresztény hagyományok megerősítésére törekedett, de ugyanakkor a modernség elkötelezett híve is volt. Magát Bacon követőjének tekintette, filozófiájában igen nagy szerepet szánt a tapasztalásnak. Etikai koncepciója is a tapasztalásból, a valóságból indul ki, a „van”-tól közeledik a kell felé. Monista etikai álláspontot képvisel, melyben a van és kell természete megegyezik. A tapasztalás azonban nem a külvilág érzékszervi elsajátítását jelenti Komenskynél, hanem a világ lényegének megtapasztalását, amelyhez elengedhetetlen az, hogy az ember önmagába forduljon, mert az igazi valóság csak az ember bensőjében tárulhat fel. Az érzéki valóság vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy az erkölcsös magatartás alapjai pusztán az emberi tudásból nem vezethetők le.

Ugyanis ha az érzéki valóságra tekintünk, ott rendet nem találunk, csak a látszatok szintjén. Ha a lényegig hatolunk, az ember

világában csak diszharmoniót lelünk. Ha az ember a summum bonumot, a legfőbb jót a *külső* valóságban keresi, az élet célját és értelmét nem fogja megtalálni. Etikai alapállását „A világ labirintusa és a szív paradicsoma”³ című satirikus írásában a maga korában nem szokatlanul fejtette ki. A mű 1623-ban született, vigasztalásnak szánta szörnyű tragédiákon és szenvedéscken átesett embertársai és önmaga számára: életének valódi célját megtaláló embert, a világ bárminő csapásai sem rendíthetik meg. Az írást többször átdolgozta, csiszolgatta, de alapvető koncepcióján nem változtatott.⁴ Sem a szokásokon, látszatokon alapuló, sem az ésszerűségen alapuló erkölcsöt nem fogadta el, bemutatván emberhez nem méltó voltát és ellentmondásosságát. Sem egyik, sem másik nem vezet el az igaz bölcsességhez, az értelmes élethez.

A látszat embertelen valósága

A reneszánsztól egyre népszerűbbé váló udvari morált bírálja elsősorban. Az udvari morál külsőségeiben bár fenntartja a keresztény erkölcs normáit, lényegében azonban eltér a keresztény szeretetmoráltól. Az erkölcsi megítélés alapja külsődlegessé lett. A cselekvés esztétikuma az értékelés alapja, amely mögött embertelen szándékok nemcsak meghúzódhattak, hanem szinte szükségszerűen megvoltak. Akik ezt a morált követik – Komensky szerint az ő korában az emberek többsége –, „önmagukból kilépve” a világban, meg a világ dolgaiban próbálják megtalálni a legfőbb jót, csalódnak az életben. A látszatok rabjai lesznek, életük legjobban Mirandola szavaival írható le, mondván: minthogy tisztelet övezett, »nem tudtuk, hogy hasonlóvá lettünk az ostoba baromhoz«⁵. A pusztán külsődleges javakat kereső emberek küszködései nem boldogságot eredményeznek. Ellenkezőleg, csak szenvedést, kínt. Az életük merő hasztalanság. A külső világ tényeitől irányított ember nem önálló, nem szabad akaratából kitzúzott célokat követ. Élete nem több mint bolyongás a világ útvesztőjében, „labirintusában”, ahonnan öncerejéből képtelen kijutni. Minden ember olyan életmódot *szeretne*, „amelyben minél kevesebb (...) a gond és törtetés, s minél több a szemlélődés, a béke, a lélek derűje”⁶. Elérni azonban nem képes, mert élete a sorsra, a végszetre van bízva. Választás nélküli sorsát a *vakszerencse* irányítja születésétől a haláláig. Az életbe érkezéskor mindenki „*utasítást* kap” hivatására vonatkozóan, amit fogadhat örömmel vagy szomorúsággal, de meg

nem változtathatja. Sorsa szükségszerű, más lehetősége nincs. A külső cselekvésmintákat követő ember igazi arcát csak önmaga ismeri, más emberekhez való viszonyában *képmutató*. Ebben a világban az ember megelégszik a látszatokkal, az „igazi emberre” nem is kíváncsi senki. Elfogadja a valóságot olyannak amilyen. Aki a látszatok mögé is tekint csak az láthatja meg, hogy a szituációkhoz igazodó „szép álarcok” mögött nem is emberek, de szörnyek, állatok rejtőznek: önzők, állhatatlanok, kevélyek, felfuvalkodottak, törtetők – írja Komensky.

A *boldogságot* ebben a világban gazdagság, élvezet, dicsőség jelenti. A szerencsejavak közt az első helyen álló *gazdagság* felé törekszik mindenki. Aki eléri, annak viszont inkább teher, béklyó, mert iriggyé, bizalmatlanná, embertelenné teszi az embert.⁷ Az *élvezetek* kergetői sem találnak kielégülést, sőt egyre olthatatlanabb vágyat éreznek. Végül a szórakozás csömörben, a szerelmi gyönyör a nemi betegségek kínjaiban végződik. A világ *dicsősége* ideiglenes: világhíresség, halhatatlanság nem időtálló értékek: emezt a közvélemény ítéli oda, amaz addig tart, amíg a papír el nem szakad, amelyre feljegyzik.

A *munkába* fektetett *szorgalom* is hiábavaló, a küszködés hasztalan. A munka sem folyamatában, sem eredményét tekintve nem szolgálja az ember tökéletesedését.

A különböző konkrét tevékenységek lényeg felőli vizsgálata is az emberi élet „elrontottságát” igazolja.⁸ A rend látszata mögött mindenütt teljes a diszharmónia. A *házasok* élete önként vállalt rabság, közös nyomor. A *család* boldogtalan. A szülők áldoznak gyermekeikre, de nem tudják őket helyesen nevelni, tisztességtudás híján a gyerekek gyötrik szüleiket. Boldogtalan a gyermekes házaspár, de még boldogtalanabbak a gyerektelenek. A sikertelen házasság a halálnál is rosszabb, mégis aki kimenekült belőle, újra önként magára veszi e terhet. A házasság a tökéletes diszharmónia: benne még az öröm is bánatra fordul. A *kézművesek*, *kereskedők* gyötrődnek, de gazdaggá csak kevesek lesznek. Sorsuk a nyomor: vagy a munka vagy a kockáztatás süllyeszti őket nyomorba. A munka csak a test javát szolgálja, ellenére van a lélek képességeinek. De szörnyű helyzetük nem tudatosul bennük. Még az élet tragikus eseményei sem döbentik rá őket életük értelmetlenségére. A *tudósok* munkája nem az emberi szellem csillogását szolgálja. A tanulás a lélek építése helyett a test gyötrése, eredménye vajmi kevés. A értéket nem az eleven

szellemi képesség jelenti, hanem a tárgyiasult tudás, a könyvek gyűjtése és írása. Az empirikus kutatás nem gyarapítása a tudásnak, inkább a korábbi ismeretek felhígítása. A tudósok nem együttes kutatásra törekszenek, vitáik üres civakodások. Ami a tudomány egészére igaz, jellemzi a tudományágakat is. A *pragmatikusok* szavakon lovagolnak; a *retorikusok* az igazságot és hazugságot egyformára festik; a *költők* nem a valóságot mondják (költik); a *dialektikusok* magyarázzák a világ lényegét, de cselekedetik eredménytelenek; a *természet-tudósok* a lényegig nem jutnak el, csak a jelenségekig; a *metafizikusok* – az egész létet képesek átfogni, s „különválasztani a dolgok anyagiságát”; a *matematikusok* eredményeci haszontalanok; a *mértan-tudósok* „a kör négyszögesítésén” fáradoznak; a *földmérők* nem ismernek egységes mértéket; a *muzsikuskok* rendezik a hangokat, de nem jön ki belőle harmónia; a *csillagászok* a csillagoknak parancsolnak, de azok nem engedelmeskednek nekik; a *csillagjósok* akár csillagok nélkül is jósolhatnának, oly „sikeresk” a jóslataik; a *történet-tudósok* mindegyike másként látja a múltat; az *etikuskok* és *politikusok* magasztalják a jót, de szívük a rosszhoz vonzódik; az *alkimisták* eredménye ellenkező: eltékozolják amit keresnek (aranyat és az életet); a *rózsakeresztesek* szektája tudja a világ titkát, de nem árulja el; az *orvosok* gyógyítása még nagyobb fájdalmat okoz; a *jogtudomány* törvényei csak kevesek érdekét szolgálják; a *kitüntetett tudósok* a tudomány alapjait sem ismerik.

A világi hatalomhoz kapcsolódó *hivatalnokok* az igazság érdekében kénytelenek korruptnak lenni, a katonák az élet megjobbítása nevében életük árán is életet oltanak ki; a *nemesek* nem is emlékeznek rá előjogaikat miért kapták.

A vallás is visszajára fordult. Egyetlen vallás sem szolgálja az ember lelki üdvét. Még a kereszténység is eltávolodott eredeti céljától: nem működik az egyesítő közösség, a ceremóniák lettek lényegessé, nemcsak a hívek, hanem papjaik is a külsődleges békét és az anyagi jólétet keresik. A vallás ugyanúgy az anyagi világot szolgálja, mint a világi foglalatosságok.

Az „elbódult értelem” e szörnyű világban mindent rendben valónak lát. Pedig nemcsak az életük, a *haláluk* is rettenetes e világ lakóinak. A *halhatatlanság* hamis tudatában nemcsak az életet veszik semmibe, a halállal sem foglalkoznak. Bár a halál mindenkit figyelmeztet (betegségekkel, szenvedéssel) az életre, senki sem veszi komolyan. Mindenki a saját dolgát végzi: közömbösen a halállal szem-

ben, mondván: senki sem kerülheti el, jöjjön amikor jönnie kell. A halál mindenkit könyörtelenül lenyilaz. A *kegyetlen halált* azonban *maguk az emberek idézik elő*, mert idő előtt csak az hal meg, aki mértéktelenségével, állhatatlanságával, kíméletlenségével, paráznságával önmaga okozza értelmetlen halálát.

A szokások világában nincsen rend, csak spontaneitás. A látszatok mögé tekintő értelem a világban nem talál állandóságot, csak túl gyors változásokat, haszontalanságokat és nyomorúságos véget. A földi bölcsesség csúcán az ember *kétségbeesik* a világ dolgai felett. Aki csak a külsőségeket vizsgálja, akár elégedett is lehet ezzel az étellel. Aki azonban a lényegyet keresi, az *öröm* helyett ízetlen nevetgélést, *bölcsesség* helyett telefirkált papírlapokat, *beteljesülés* helyett csak véletlen boldogságot talál. Az értelem mindenütt *fájdalmat* és gyűlöletet vesz észre. Az értelemre támaszkodó ember rádöbben, hogy nem csak az egyes ember, hanem *az egész emberi nem nyomorult*, a világ bölcsessége áttatás. A külsőségekből kiindulva az értelem nem jut el az igazsághoz.

A természetes ész ellentmondásos valósága

A világ látszólagos rendje az emberi bölcsesség szemszögéből merő diszharmónia. A szokásokhoz és látszatokhoz igazodó ember élete értelmetlenségét felmérni sem képes. A „természetes ész” fényénél ez az élet ésszerűtlennek, erkölcstelennek mutatkozik. De vajon képes-e rá az emberi bölcsesség, hogy az elrontott világrendet helyreállítsa? Komensky válasza szkeptikus. Az ész megpróbál egy ésszerű világrendet megfogalmazni és ehhez akarja a valóságot hozzáigazítani. Másképpen szólva az ész nemcsak azt előfeltételezi, hogy képes megállapítani a helyes világrendet, hanem a valóság helyes átalakítását is magára vállalja. Komensky felsorolja az észerkölcs által megállapított erényeket. Először azokat, amelyek kivétel nélkül minden emberre vonatkoznak: szeplőtlenség, figyelmesség, okosság, meggondoltság, kedvesség, buzgóság, bátorság, rátermettség, türelmesség, engedelmesség, valamint olyanokat, amelyek az egyes rendekhez tartozók erényei: igyekvés, szeretet, dolgosság, éleselméjűség, vallásosság, igazságosság, bátorság.⁹ A hirdetett erények és a valóság ellentmondását az ész a való világ zavaraira vezeti vissza, amelyek az összes rendekhez tartozó embereknél megmutatkoznak. A zavarok oka az ész szerint: az általános hitszegés, álnok-

ság, ravaszság és mindenféle megtévesztés, vagyis az erények működésének hiánya egyfelől, a negatív értékek másfelől, amelyek ellentmondanak az ésszerű cselekvésnek: részegség, fősvénység, uzsora, paráznaság, kevélység, kegyetlenség, restség, henyesség és mások.

A hiányosságok számbavétele után a valóság ésszerű átalakítása egyszerűnek mutatkozik. Megvalósulása „a világ aranykorának” visszatértét jelentené. Az ésszerű rend azonban a gyakorlatban csődöt mond. Komensky amellet érvel, hogy az ész a világban nem egységet, hanem csak ellentmondásokat talál, vagyis az egyértelmű értékrend egy részekre szakadt világban, az egymástól elszakadt közösségek és egyének világában nem valósítható meg. Különböző ésszerűségek csapnak össze, amelyek közös tartalomra nem hozhatók. Az ész rendjét megvalósító ember nemcsak benne él a labirintusban, nemcsak bolyong benne, hanem ő maga építi is ésszerűségének ellentmondásával. Komensky ironikusan tárgyalja a világ ésszerűsítésének folyamatát.¹⁰

Az igazságot, az egyértelműséget kereső ész minduntalan anti-nómiákba ütközik. Ha a megítélés szempontja változik, az erény bűnbe csap át és viszont. Hasonlók a jelenségek, de ellenkező értékeket *képviselek*. A kapatosság – írja – hasonlít a részegséghez, takarékoság a fősvénységhez, a kamat az uzsorához, a szerelem a paráznasághoz, a komolyság a kevélységhez, a szigorúság a kegyetlenséghez, a jólelkűség a restséghez és tovább – a korábbi negatív erények új köntösben új tartalmat hordoznak. Egyértelműség híján a való világ erénytelenségei nem küszöbölhetők ki általában.

De ugyanez a helyzet a rendek vonatkozásában is. Minden rendű emberek új kiváltságokat szeretnének maguknak, amelyek ésszerűen beláthatók bár, de nem valósíthatók meg egy másik ésszerűség miatt. Minden rendhez tartozók a világrend érdekében a *tekintély* helyreállítását követelik. A nevek elé biggyesztett címek a lényegi viszonyokon nem változtatnak: mindez csupán „néhány kaparintás a papiroson”.¹¹ A *szegények* az ésszerűtlen egyenlőtlenséget akarják megszüntetni. Bár ez ésszerű lenne, de ellenkeznék a világ azon törvényével, hogy bőség és nyomor egymás nélkül nem létezhetnek. Az „értelmes” kompromisszum lehetővé teszi, hogy aki nem henyél, elvileg kijuthasson a szegénység állapotából. Ez azonban távol van a polgárság *egyenlőség* eszményétől. A *szorgalmasok* az igazságosság érdekében a rendet abban látnák, ha munkájuk nem függne a vakszerencsétől, de a szerencse és véletlen a világból nem iktatható ki. A

tudósok a látszathalhatatlanság helyett igazit akarnak: gyakorlatilag kivihetetlen. Az *urak* a felsőbbségek nevében könnyítést kérnek: az „ésszerű” könnyítés, hogy saját ügyeiket másokkal intéztessék el. A *dolgozó* rendek jogtiprásra panaszkodnak: uraik kegyetlenül bánnak velük, ami az urak szerint a jobbágyok engedetlensége miatt szükséges. Az „ésszerű” kompromisszum: mivel a világ rendjéhez tartozik az uralkodó–alávett viszony, a dolgozók próbálják meg feletteseik jóindulatát megszerezni és a maguk javára fordítani. A *közügyek intézői* az írott törvények tökéletlenségére panaszkodnak. Emiatt nem lehet tökéletes rendet teremteni. Nem igazságtalan tettről van itt szó, hanem arról az ellentmondásról, hogy ami az egyik vonatkozásban igazságos, a másikban igazságtalan lehet. Így a tudatosan igazságosságra törekvő akarat is feloldhatatlan ellentmondásokba ütközik. A törvények nem képesek egyszerre az egyén javát és a közjót is szolgálni. Végző soron az ellentmondás nem szüntethető meg. A közakarat lehet az a *hivatkozási* alap, amely egyben az erkölcsiség mértéke is. Ez pedig az állammorálba torkollik. Az állam törvényei, mint a közakarat kifejeződései döntenek el, hogy mi a jó és mi a rossz. Valójában az állam, amely a közakarat kifejezője, nem képes a magánélet szféráját eredményesen befolyásolni. Szabályokat elrendelhet, de ezek érvényesülését a magánszférában nem képes kontrollálni, ezért az erkölcsi kérdéseket olyan problémákká redukálja, amelyek állami módon kezelhetők. Ezzel azonban az eredeti problémát nem oldja meg.

Az ésszerűség nevében a *férfiak és nők viszonya* a legnehezebben rendezhető, hiszen e viszony alapja az érzelm. A nők a férfiak hatalma ellen láznak, a férfiak engedetlenséggel vádolják a nőket. Az ész rendje szerint a természet elsőbbséget adott a férfiaknak. Ez megőrzendő, de fenntartásokkal, amelyek egyik nemet sem elégítik ki. A nők igénye a kormányzásra csak azt az „ésszerű” kompromisszumot, baráti kiegyezést eredményezheti, hogy a férfiak kikérik a nők tanácsait, cserébe a nők a hagyományos munkamegosztás szerint házi kormányzatukat megerősíthetik. Ha ez az „ésszerű kompromisszum” nem jönne létre, lelepleződne a világ vezetésének a titka: hogy a férfiak igazgatják a közösséget, a közösség a nőket, a nők a férfiakat¹² – jegyzi meg ironikusan Komensky. Következésképpen a nők panasza ésszerűtlen lenne, hiszen ők kormányozzák a férfiakat, miközben a férfiak hatalmát panaszolják fel maguk felett.

Az ész bölcsessége tehát nem rendet teremt a világban, ellenkezőleg, a különböző nézeteket vallók szembenállását eredményezi, és konfliktusokat az ész nevében a legésszerűtlenebbül. Az egyetlen igazságot megtalálni vélő ész nevében fellépők a különálló véleményeket képviselőket kegyetlenül kínozzák, nézeteik megváltoztatására kényszerítik. A tudás növekedése nem teszi jobbra az embereket, hanem kegyetlenebbé, gonoszabbá, sőt fanatikusokká. Az élet az ész világában sem emberségesebb.

Következésképpen itt és most a *halál* sokkal szörnyűbb az ember számára, mint a szokások világában. A haláltól mindenki retteg, mert a természetes ész semmit sem tud arról, mi vár az emberre a halál után, bár abban biztos, hogy a halálnak be kell következnie. Komensky megmondja: „én aki már letéptem a bódulat szemüvegét és tisztára töröltem a tekintetemet, előrehajolok, amilyen messzire csak tudok és lenézek, és látok ott iszonyatos sötétséget, amelynek emberi értelem nem hatolhat el sem az aljára sem a szélére, s amelyben nincs egyéb, csak (...) kimondhatatlan borzalom.” Majd eltűnődik: „szerencsétlen emberiség, ez a te végső dicsőséged? Ilyen-e a befejezése ennyi nagyszerű tetteidnek? Ez-e a célja a tudományodnak és a változatos bölcsességnek, amellyel kérkedsz? Ez-e a kívánt béke és nyugalom oly sok megszámlálhatatlan munka és fáradozás után? Ez-e a folyton ígért halhatatlanság?”

A világ bölcsessége, Komensky szerint és a biblia szerint is a hiábavalóság. A végkövetkeztetést onnan meríti: „Látom, hogy Igazságosság helyett *Igazságtalanság* uralkodik, Szentség helyett pedig *Förtelmesség*. Figyelmességetek *Bizalmatlanság*, Okosságotok *Ügyeskedés*, Kedvességetek *Hízékedés*, Igazságotok *Tettetés*, Buzgóságotok *Dühösség*, Bátorságotok *Vakmerőség*, Szerelmetek *Paráznaság*, Dolgosságotok *Rabszolgaság*, Élelclméljúségetek *Feltételezés*, Vallásosságotok *Álszentelkedés* stb. Ti akarjátok-e igazgatni a világot a mindenható Isten helyett? Hiszen minden cselekedetet az Isten ítéletre előhoz, minden titkos dologgal, akár jó, akár gonosz legyen az. Én pedig útra kelek és hirdetem világszerte, hogy senki ne hagyja magát elkábítani.”¹³

Az igazi valóság: a harmónia

A transzcendenciát az immanencia kedvéért elhagyó reneszánsz ember vágyik a harmóniára, de ezt sem a világban, sem önmagában

nem leli. Komensky szerint ez az „elrontott természet” az emberi tudomány, emberi tudás segítségével nem hozható helyre. A transzcendencia nélküli immanenciában, a külső világban csak a felszín, a jelenség mutatkozik meg. A külső világban szemlélődő ember a „való világ” foglya marad, mert csak a jelenséget tapasztalja. Komensky szerint olyan ez, mintha valaki az órát nem lényege, az időmérésre való alkalmassága alapján választaná ki, hanem pusztán külső alakjára és díszítésére figyelne. A transzcendenciától eltávolodott ember „midőn ember akar lenni, az ember ékességeire, külső díszcire jobban figyel, mint a lényegére.”¹⁴

Az emberi lényeg a transzcendenciához való visszatérés nélkül nem ismerhető meg. A természetes ész képes az Abszolútum megtalálására, ha a transzcendenciát nem az immanencián kívül keresi, hanem belátja, hogy a transzcendencia benne van az immanenciában. Az önmagába forduló, szubjektivitásába visszavonuló „megtért” ember az isteni megvilágosodás fényénél rádöbben, hogy ő maga nem más, mint Isten temploma. Megtapasztalja, hogy a „való” és „kellő” világ azonos természetű, hogy a harmónia megvalósítható. Ha az ember „... visszavonul szíve hajlékába s ott egyedül az Úristennel lakozik, (...) megtalálja az igazi, tökéletes békét és boldogságot.”¹⁵

A lényeg megismerése, a való és kellő világ egysége *élményszerűen* tárul fel az előtt, aki az isteni megvilágosodás fényénél tekint a világra. Komenskynél az élmény nem maga a megismerés mint Platónnál, nem is előzi meg a megismerést mint a középkori keresztény filozófusoknál az istenélmény, hanem a reneszánsz hagyományokat és Bacont követve nála is az emfázis tárgya maga az immanens világ. „Ez az élményszerű filozófia »veszi vissza« Istent a világba. Komenskynél is a panteizmuson fordul meg az élmény és megismerés viszonya. Az élmény nem előzi meg a megismerést, nem is egyidejű vele, nem is felette vagy mellette áll, hanem „a megismerés az, ami az élményt kiváltja”.¹⁶ Tökéletesen megmutatkozik ez az alábbi idézetben, amelyben Isten szól az őt megtaláló emberhez: „Fiam, én két helyen lakozom, a mennyekben, az én dicsőségemben s a földön, az alázatos szívben. Azt akarom, hogy mostantól fogva neked is két hajlékod legyen: az egyik e helyütt itthon, ahol ígércetem szerint én is veled vagyok, a másik nálam a mennyekben...”¹⁷

A világ bölcsességén túllépő ember azt tapasztalja, hogy a *valóságos* éppen az ellentéte annak, ami a látszatok világában *van*. Az abszolút valóság rendje maga a *kellő* rendje is. Az immanenciához

ragaszkodó ember az igazi valóság ellentétét tapasztalja: „A világban mindenütt vakságot és kábultságot, itt ragyogó fényt észleltem; – írja – a világban álnokság, itt igazság; a világ csupa rendetlenség, itt mindenütt tökéletes rend; a világban szűkölködés, itt bőség; a világban rabság és szolgaság, itt szabadság; a világban minden fáradtságos és nehéz, itt minden könnyű; a világban mindenfelől súlyos bajok fenyegetnek, itt teljes biztonság vesz körül.”¹⁸ Az abszolút valóság maga a harmónia. A megismerés váltja ki azt az élményt, hogy a világ csodálatos: benne végtelenség, mozgás, célszerűség, fejlődés, harmónia van. Komensky mechanikus világképe a tökéletes harmóniát mutatja. A hit és értelem fényénél az ember meglátja a világ tökéletességét és lényegét. Komensky ezt a következőképpen írja le: „Úgy láttam magam előtt a világot, mint valami nagy-nagy óraszerkezetet, mely különféle látható és láthatatlan anyagokból tevődött össze, mindazonáltal üvegszerűen átlátszó és törékeny volt; ezer, sőt sok-sok ezer kisebb-nagyobb oszlop, kerék, korong, horog, fog és rovátká látszott benne, ahogy mind mozgott, járt keresztül-kasul egymáson, hol csöndesen, hol különféle zúgással, zörgéssel. Az egésznek a központjában állt a legnagyobb kerék, a láthatatlan főkerék, amelytől valamely *kifürkészhetetlen* módon az összes többiek ama változatos mozgása eredt. Mert e kerék szelleme hatott át és irányított mindent; nem tudtam ugyan teljesen felfogni mi módon történt ez, de hogy valóban így történt, azt nagyon világosan és tisztán láttam. Műdfelett csodálatosnak is találtam, és műdfelett tetszett is, hogy bár az összes kerék szüntelen forgott és kerülgette egymást, sőt a fogak, rovátkák, de a kerekek meg az oszlopok is kibicsaklottak, kidőltek helyükből, az egész mozgás mégsem állt meg soha, mivelhogy ama titokzatos irányításnak valami különös módján mindig minden ismét a helyére került, pótoltatott.”¹⁹

A világ titokzatos irányítója, Isten, akinek akaratából történik minden a világon. Az embert is Isten irányítja, de ez az irányítás nem abszolút determinizmus, hanem maga a szabadság: „Isten nem úgy parancsol mint rabszolgának, hanem gyermekeiként szólít engedelmességre, azt akarván, hogy engedelmeskedve is *szabadok és kötetlenek* (az én kiemelésem K. F.) legyünk.”²⁰ A szabad ember önként vállalt elkötelezettsége „annyi mint uralkodni”. Az isteni „teljes jogrend” szemben a világ törvényeinek sokaságával csak néhány parancsolatot tartalmaz, aminek a lényege „két szóban” összefoglalható:

„mindenki szeresse Istent mindenek felett, és oly őszintén kívánja a jót felebarátjának mint önmagának”.²¹

A helyes útról letért ember az igazi kereszténységben találhat újra vissza Istenhez. Komensky tehát keresztény erkölcsöt akar, de ez nem korának külsővé tekintélyerkölcsé vált erkölcsét jelenti, hanem visszatérést a keresztény erkölcs eredetéhez, ahol az erény belső szándékból, elhatározásból fakad, nem pedig az egyházi szankcióktól való félelemből. Az igazi, a belülről fakadó erényeket gyakorló „igazi” keresztények élete maga az öröm. Még a szenvedéseik is örömmre fordulnak, semmiben nem szenvednek hiányt, megtalálják lelkük békességét. Számukra a halál nem szörnyűség, mert tudják, hogy testük békében nyugodhat.

A világban meglévő – de az ember számára meg nem valósult – harmónia Komenskynél „az Istennel egyesült szívek örvendetes állapota. Ez az állapot azonban „inkább csak mint *eszménykép* van leírva, nem pedig ahogyan minden választottban mutatkozik”.²² Az eszményképből következően *az élet feladat*. A „szív paradicsomát” az találja meg, aki Isten utasítását követi. Komensky Istennel mondatja: „A földi dolgokat, míg a földön élsz, használd, a mennyekben lelj örömet. Légy hozzám engedelmes, állj ellen a világnak és a testnek, s küzdj ellenük; bensődben őrizd a tőlem kapott bölcsességeket, külsődben a tőlem rendelt egyszerűséget; a szíved beszéljen, a nyelved hallgasson; felebarátaid nyomorúsága iránt légy érzékeny, a magad sérelmeit viseld fásultan. Lelkeddal engem egyedül szolgálj, testeddel, akit tudsz, vagy akit kell; amit rád rakok viseld; a világgal szemben légy tartózkodó, hozzám mindig készséges; a világban testeddel élj, bennem szíveddel. Ha így cselekszel, elnyered a boldogságot.”²³

Az Istenhez visszatalált, önmagára talált ember visszakapja életének elveszett értelmét. Komensky felfogása szerint az ember végső célja nem ebben a világban van, ezért a tökéletes boldogság nem itt érhető el. A boldogságállapot elérése helyett az ember földi életének célja az értelmes élet, értelmet adni az életnek. Az életcélok ugyanakkor az individuum saját igényeit is kielégítik. Az értelmes élet olyan célokat jelent, „amelyek mindig újakat szülnék, de melyek részleges elérése, illetve megközelítése azt a bizonyos örömmérzetet kelti, mely a boldogság jellemzője. Persze az értelmes életben az a bizonyos tartós örömmérzet az élet végső tanulsága, végső összefoglalása: nem mond ellent a kétségbeesés, elkeseredés, sőt reményvesztettség pillanatainak vagy állapotainak sem. Ebben az értelemben

minden élet »boldog« élet, még akkor is, ha korai pusztuláshoz vezet” – írja Heller Ágnes.²⁴ Ugyanígy gondolja Komensky is. Az értelmesen élni annyi, mint megtanulni élni. Az ember az élet és halál határához érkezve mondhatja csak el, hogy megtanult élni. Komensky szerint Isten azokat szólítja el a világból, akik a feladatu-
kat bevégezték és méltók arra, hogy továbbléphessenek a „mennyei akadémia” magasabb osztályába. Mindenkinek magának kell tehát megtanulnia élni, de szükséges az élni tanuláshoz hozzásegíteni az embert, hogy fölfedezze és kibontakoztathassa a benne rejlő harmóniát. Az ember önnön harmóniájának megvalósításához elengedhetetlen az egész világ harmóniájának, rendjének megismerése. Erre – Komensky álláspontja szerint – csak a pánszofia segítségével képes. Ezért etikai álláspontjához optimista pedagógiai program kapcsolódik. Ez a pedagógia program, ellentétben a középkori oktatással *hasznos*, mert a megtanult ismeretek arra szolgálnak, hogy az ember az legyen, aminek lenni kell: *Isten képmása*, maga a harmónia. Az értelmes élet tehát valóban erkölcsi érték.

A pánszofia az ember számára a szabadságot nem mint állapotot adja meg, hanem a szabaddá válást mint folyamatot teszi lehetővé. A szabaddá válás kísérője a boldogság, amely mostmár nem önérték mint az antikvitásban. Mint az emberi tevékenységet kísérő jelenség, nem választható el a tevékenység folyamatától.

A pánszofiától a pánharmóniáig

Az ember „végrelegesen végső célja”, hogy hasonlónak váljék Istenhez – írja Komensky, azaz legyen tökéletes. Az emberi valóság azonban ennek az ellenkezőjét, a tökéletlenséget mutatja. A valóság tökéletlenségét három okra vezeti vissza. Az első, hogy az emberiség történetében a rend visszaállítására tett kísérletek eleve kudarcra voltak ítélve, mert minden változtatás csak *részleges* volt: mindig a világ legrosszabbnak ítélt részét akarta megjavítani. A második, hogy a változtatáshoz nem találták meg a tökéletes *eszközt*. A harmadik ok pedig, hogy a változtatás megmaradt a nagy szándékoknál. A *békeség hiánya* ellentéteket, az ellentétek erőszakot szültek: nem a *rend* jött létre, hanem fokozódott a zavar.

Komensky modern gondolkodó. A változtatás szerinte csak gyökeres lehet, általános és mindenre kiterjedő „panorthosis”. A radikális változtatás első feltétele, hogy nemcsak az egyes embert, hanem

az egész emberiséget meg kell változtatni, mert csak így lehet elérni, hogy mindenki mindenben a tökéletességig juthasson, tudjon bánni a világ dolgaival, más emberekkel és az Istennel, minden boldogság forrásával. Az egész emberiség megreformálásának sikere három dolog megjavításának sikerén nyugszik. Ezek: a filozófia, a politika és a vallás.

A *filozófiának* elsődleges szerepe van a rend visszaállításában, mert az a feladata, hogy megalkossa a dolgok rendjét úgy, ahogyan a makrokozmoszban van. A korabeli filozófia az *agy* világosságával kell hogy vezesse el az embert az Istenhez azáltal, hogy *megismerteti* az emberrel Istent és önmagát. A régi „álfilozófiák”, amelyek elvesztették hasznosságukat, kénytelenek lesznek visszavonulni. Az új filozófia a felvilágosult polgár filozófiája: általa a polgár „ismeri az egész állam részét és részecskéjét, berendezését és törvényeit, és bárhová megy, bármit vesz észre, azonnal fel tudja ismerni, hogy helyes-e az a dolog vagy sem, hogy helyesen végzik-e a különböző dolgokat, vagy sem”. Az új filozófia általános, összefüggő – nem feltevésck, hanem – igazságok rendszere, amely megfigyelésen alapszik. Megjelenése nem szünteti meg minden régi érvényességét. A megújított filozófia, az *örök igazsághoz* kapcsolódó eszmék segítségével segíti az embert a világ dolgainak megítélésében. A filozófia tehát eszköz a világ helyes megismeréséhez. A tökéletes filozófia a *dolgok természetességén* alapszik. A dolgok természetes vizsgálata az értelem, az ész és az isteni kinyilatkoztatás segítségével lehetséges. Az igazi filozófia az embert belsőleg az értelem vezetésével, külsőleg a teremtett dolgok helyes megismerésével, valamint belsőleg és külsőleg a kinyilatkoztatással tanítja a tökéletességre, mégpedig három *eszközzel*: a *természettel*, ami a nyersanyag, a velünk született *eszmék* összegyűjtésével, ami a „csiszolt építőanyag”, valamint a *szentírás* pontos fordításával, ami a legtökéletesebb eszköz. Így lesz a filozófia az igazi bölcsesség szeretete.

A filozófia mellett az új rend megteremtésében a *politikának* is hasonlóan fontos a szerepe, mert ez vezeti el az embert mint mikrokozmoszt a makrokozmoszhoz hasonló rend törvényeihez, azaz a politika *békét* tud teremteni a maga rendjével.

A *vallás* feladata, hogy az embert felemelje önmaga fölé, sőt mindenek fölé, az isteni örökkévalóságig, mégpedig úgy, hogy már itt a földön hasonlóvá legyen az Istenhez – írja Komensky. A vallás dolga, hogy istenszeretetet és istenfélelmet teremtsen.

Valamennyi terület átalakításával az ember Istenhez hasonlatossá válik: a *filozófia* segítségével az ember „szemmé” válik, „amely mindent lát, megkülönböztet és megítél”, így *ismerni* fogja a jót és rosszat. A *politika* révén az ember az „összehangolt citerához” lesz hasonlatossá, amely a harmóniát szólaltatja meg, azaz a tények rendezésével csak a jót fogja *akarni* és nem a rosszat. A vallás révén az ember „mágnessé” lesz, miáltal „tisza szívvel” erősen és buzgón fog *serénykedni* a jó kiválasztásában és a rossz elutasításában.

A *legmagasabb rend* eléréséhez nem elég tehát a filozófia, a bölcsesség szeretete, magát a bölcsességet, *pánszofiát* kell elérni. Nem elég a politika, *pánarchiára* van szükség, amely az egész *világ rendjét* fenntartja, és nem elegendő a vallás, hanem *általános vallásra* van szükség, amely *isten* *erényekkel* minden módon Istenhez köt minden lelket.

Az emberi teljességet, amit az antik filozófusoktól kezdve a reneszánszig bölcsességnek neveztek, Komensky a filozófia, politika és vallás egységében látja megvalósulni. A reneszánsztól kezdve ugyanis a bölcsesség mint érték kategória átformálódott, mert megszűnt a megismerés és gyakorlat egysége. Kapcsolatuk közvetetté vált. Bölcsnek lenni Komensky korában már nem jelenti a mindentudást, hanem egy mesterség tudását, vagy a tudományok valamelyikének ismeretét, azaz szaktudást. A sokoldalúság hiánya aggasztja Komenskyt. „Olyannyira ritkák a mindentudók (pánszofikusok) és akik mindent megtanultak, hogy már csodaszamba veszik a sokat tudókat, a polihisztorokat is.”²⁷ A tudományok elhatárolódnak egymástól, anélkül, hogy a közös, biztos alapokat figyelembe vennék. A természet dolgaiban való elemi jártasság hiánya arra a feltételezésre alapozódik – írja –, mintha az emberi szellem nem lenne képes mindent felfogni. „Ez annyit jelentene, mintha Isten az embert, a dolgok urát a dolgokhoz rosszul viszonyítva teremtette volna. Nem állíthatom, hogy az ember mindenben kiváló lehet; arról azonban meg vagyok győződve, hogy az lehetséges és szükséges, hogy tudjon mindent, ami szükségleteihez kell, sajátos hivatásában pedig annyira kiváló legyen, amennyire minden átlagember lelki tehetséggel rendelkezik.”²⁸

A megismerés és praxis kapcsolatának hiányát fogalmazza meg, mondván, hogy „a tudományok a mindennapi élet gyakorlatához sem alkalmazkodnak”. A tudást senki sem igyekszik a gyakorlatban alkalmazni. A tudósok „az erény művelésének szorgossága tekinteté-

ben (...) eléggé ritkán előzik meg a tudatlanokat, az ügyes cselekvésben pedig többnyire felülmúlják amazokat”.²⁹

Komensky véleménye szerint a pánszofia lenne az eszköz ahhoz, hogy a bölcsességben újra egyesüljön megismerés és praxis, mert az igazi megismerés válik lehetetlenné azáltal, ha a kutató a világ valamely részét kirekeszti látóköréből. Az egész ismerete nélkül minden részeredmény megkérdőjelezhető. A pánszofia az egyetemes módszer, amely „nyilvánosságra hozza a lét egész harmóniáján keresztül vonuló rejtett, változatlan és legyőzhetetlen igazságot. Komensky Descartes-al együtt azt vallja, hogy úgy kell a dolgokat vizsgálni, hogy „az igazság fényes világossága kiderüljön, a kétségek eloszoljanak, az ellentmondások szövevényei szétszakadjanak, a tévedések kiküszöbölődjenek.” „Ez csak akkor történhet meg – írja –, ha a minden felett szétszórt igazság sugarai egy sugárban futnak össze, ha az érzékeknek, az értelem világának és az isteni kinyilatkoztatás területének minden dolgában ugyanaz a szimmetria valósul meg”.³⁰

Komensky kifejti, hogy a pánszofiának a természetből kell kiindulnia, de az igazságot csak az „írás” segítségével foghatjuk fel, amely megmutatja, hogy Isten mit milyen célra teremtett és fog teremteni. Az így kapott ismereteket a pánharmóniába kell illeszteni: „a legnagyobbat és legkisebbet, a legmagasabbat és a legalacsonyabbat, az elsőt és utolsót, a láthatót és láthatatlant, a teremtettet és teremtetlent.”³¹ Miután az ember a mindentudás segítségével feltárta a világ (makrokozmosz) titkos rendjét, ebből kiolvashatja az ember (mikrokozmosz) rendeltetését.

Az ember mint harmónia

A pánszofia módszerével feltárul a makrokozmosz titkos természete. Komensky szerint az ember „kicsinyített világ”, amely össze-sűrítve mindent felölel³² ami a nagyvilágban a makrokozmoszban található. Mint azt már korábban bemutattuk, Komensky a makrokozmoszt mechanikusan értelmezte, ahol minden, mint a fogaskerekek kapcsolódnak egymáshoz. Ahogyan a világban minden benne van, az emberbe sem vihető be semmi kívülről, „hanem csupán arra van szüksége, hogy feltárjuk és továbbfejlesszük azokat a sajátosságokat, amelyek kifejletlen állapotban vannak jelen benne, és szükséges, hogy rávilágítsunk mindegyik lényegére”.³³ A velünk született hajlamok kérdésében Komensky a modern felfogást fogadja el, de a

hajlamok eredetének magyarázatában a bibliai genezishez tér vissza. Genezismagyarázatában megmutatkozik a reneszánsztól a barokkig terjedő időszak antropológiáinak jellemző sajátossága, az analógiás következtetések alkalmazása. A világ jelenségeit a kinyilatkoztatással magyarázza, és viszont. Sokszor egészen naiv analógiákat teremt, de ezek nem befolyásolják következtetéseinek értékességét a „megtanítani élni” feladat szemszögéből.

A világ teremtésekor Isten a dolgokat pusztá szavával hozta létre, az ember azonban nem egy a világ dolgai közül, hanem kitüntetett lény. Isten „mintegy saját ujjaival alkotta meg, saját lelkéből lelket lehelt bele”. Az ember teremtése tehát különleges aktus, amely azt mutatja, hogy az ember a legvégső, legfüggetlenebb és legkiválóbb teremtménye Istennek. Isten társa az örökkévalóságban, aki az ember használatára alkotta az eget és a földet. Az ember isten helytartója itt a földön, a teremtett dolgok közt, és dicsőségének hordozója is, és *azzá is kell lennie*.

Az „Éden kert” – Komensky szerint – a mindenség kicsinyített változata volt, amelyben a teljes isteni bölcsesség tökéletes tudása nyilvánult meg. Az ember az *értelem* birtokában akarata segítségével különbséget tudott tenni, és választani jó és rossz közt. Komensky a bűnbeesést a tapasztalatok hiányával magyarázza. Ha az első embernek lett volna tapasztalata arról, hogy a kígyó nem képes emberi nyelven beszélni, a kísértés eredménytelen maradt volna. Az értelmes, de tapasztalatlan Ádám vétkével az ember elvesztette a testi gyönyörűségek édenjét és vele együtt a lelki örömök édenjét is, amely önnönmaga volt. A bűnbeesés után – kis időre – Isten az embert elbocsátotta kegyelméből. De nem örökös az Isten büntetése: a visszájára fordult világból van kiút: Isten előkészítette az örökké tartó boldogságot, amit egykor az ember elveszített. Fiát, Krisztust küldte el, hogy megváltsa az embert. Van tehát lehetősége az embernek az „elveszett paradicsomba” való visszatérésre. Romlottsága tehát nem lényege, csak járuléka nemének.

A tapasztalás révén feltárt emberi természet vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy az ember *végső célja ezen a világon kívül* esik. Ezt elsősorban az *értelem* mutatja. A földi élet azonban más bizonyítékokkal is szolgál erre.

1. Az embert alkata nem teszi tökéletessé: testi létünk: a pusztá lét, érzékelés, értelem, szellem igazolja, hogy az ember szubsztanciális lény, benne megtalálható a szubsztancia fejlődésének min-

den fokozata. Az életnek a legmagasabb fokát az előző fokozatok korlátozzák. A teljes kibontakozás itt e földön nem lehetséges. Ugyanakkor egész életünk azt mutatja, hogy minden ami történik velünk, vagy amit teszünk, *más cél miatt van*. Az egész élet úgy mutatkozik, „mint bizonyos lépcsőfokok(!) egymásutánja, (...) jöllehet mind magasabb fokra hágunk, a legmagasabbat mégse találjuk meg soha”. Az ember kezdetben semmi, alaktalan, okatlan tömeg. Tökéletes fokozatosságokon keresztül egyre magasabbra jut, ennek ellenére semmiben nem leli meg itt a földön a végső határt. Még a halál sem jelent végső határvonalat. A haldoklók példája mutatja, hogy a gyenge testben is töretlen az értelem. Az ember egy haldokló láttán azt gondolja: „hogy nem történik itt egyéb, minthogy egy jövevény keres kiutat omladozó viskójából”.³⁴

2. Az ember élete az *anyaméhben* kezdődik: itt kapja az ember az életet kezdetleges mozgási képességgel, majd a születés után a *földi élet* következik. Az élete második területe: a mozgást, érzékelést és az értelem csiráit adja az embernek. Az élet első két szakasza Komenskynél mechanikai hasonlattal: egy *műhely* képét mutatja, *ahol az ember jön létre*: az anyaméhben a *test*, hogy alkalmas legyen a következő életre, a földön az értelmes *lélek* készül fel az örök életre. Az *élet értelme* tehát ez a *fölkészülés*, és ahogy korábban már jeleztük, ezért az élet hosszúsága nem érték. Isten akkor szólítja magához az embert, amikor lelke alkalmassá válik az örök életre. Az élet harmadik szakaszában éri el az ember a tökéletes teljességet.³⁵

A földi élet előkészület az örökkön tartó életre. Komensky három bizonyítékot hoz fel erre, amit egyéb esetekben is a leggyakrabban alkalmaz. Először *önmagunkra* tekintve látjuk, hogy életünk fokozatos előrehaladás, mert minden előző folyamat a következőnek készíti elő az utat. Másodsorban a *látható világ* olyan szerkezetű, hogy lehetővé teszi a testi és lelki gyarapodást egyaránt az egyén számára, de az emberiség számára is, hiszen csak egy férfit és nőt teremtett, és megáldotta a szaporodás képességével időt biztosítva a fejlődésre. Harmadsorban a *Szentírás* is bizonyítja, hogy „minden az emberért van, még maga az idő is. Addig tart a világ, amíg a kiválasztottak száma betelik.” – idézi a többi között a fenti gondolatot a Jelenések Könyvéből.

Az örök életre való felkészülés feltételei adva vannak az *egy emberben és az egész emberiségben*. A feladat megvalósításához Isten az embert vele született képességekkel ruházta fel, amelyeket élete folyamán ki kell bontakoztatnia. Az ember egész élete nem más, mint önkibontakozás. Azáltal, hogy az ember *eszese lény*: képes *megérteni* mindazt, ami a világmindenségben létezik. De nemcsak megismerésre képes, hanem *uralkodásra* is, mert „mindent a megfelelő törvényszerű cél alá rendel és hasznosan a saját szükségleteinek kielégítésére fordítja”. Az ember azért van, hogy példaképének tökéletességét itt a földön megjelenítse. A *képzettség, erény és vallás* csírái tehát *természettől* fogva megvannak az emberben. Ez azt jelenti, hogy az emberben az isteni bölcsesség mutatkozik meg. Minden a végső célért van. Isten a célhoz eszközöket ad, sőt ösztönzést is a cél megvalósításához. „Az ember a *dolgok megértésére, az erkölcsök összhangjára és Isten* mindenek felett való *szeretetére* született és rendeltetett” – ez Komensky számára minden további bizonyítás nélkül nyilvánvaló.

A *képzettség, erény és vallás* egysége a feltétele az emberi harmónia kibontakoztatásának. Ezek révén érheti el az ember – a *kép más* – az eredetiit, az isteni tökéletességet, a mindenhatóságot. Komensky szerint a tapasztalat révén az emberben is feltárható a *mindenhatóság*. Megismerés, erkölcs és vallás az egysége a mindenhatóság bizonyítéka. Az ember végtelenül nagy a *megismerésben*. Ez bizonyítja, hogy alkalmas a dolgok megértésére: „Oly mérhetetlen befogadóképességű az emberi értelem, hogy feneketlen mélység gyanánt tűnik fel a megismerés terén.”³⁶ Az emberben minden benne van, amit kifejleszthet magától – ez is mindenhatóságát jelzi. Valamint az, hogy a léleknek testi szervek állnak rendelkezésére a látható világ dolgainak megismeréséhez. De nemcsak az érzékelés szervei születnek velünk, hanem a tudásvágy is. Az ember lelke „*üres tábla*” születéskor, ezért tanítással arra minden helyesen felvázolható (rossz nevelés esetén helytelenül). Az értelem – akárcsak Locke-nál – olyan „*tabula rasa*”, amelyre *határtalanul* lehet írni. A lélek mindent képes befogadni amit a világegyetem tartalmaz: ehhez testi szervünk az agyvelő.

A megismerés mechanikusan folyik Komensky szerint: az érzetek *lenyomatot* hoznak lére, amit a lélek az agyba *vés* be: amely befogad, elraktároz és vissza is *tükröz*.

De nemcsak a megismerőképeség, hanem az *erény magva* is benne van az emberben. Az erkölcs maga nem más, mint a harmóniára törekvés. Márpedig ez emberi jelenség, amit a tapasztalat igazol. Egyrészt minden embernek gyönyörűséget okoz a harmónia, másrészt az ember maga az összhangzás önmagával és másokkal.

A *vallás* természeti gyökerei a *képmásra* vezethetők vissza. Az embert vágyai és ősforráshoz vonzzák, hogy azt kellőképpen és tisztán megismerje. Az emberben adottak tehát a harmónia megvalósításának feltételei. Az ember a makrokozmosz tükröződése, és működése is megegyezik a makrokozmosz működésével. Komenskynél a mechanikus makrokozmosz mechanikusan megvalósul az emberben, mint mikrokozmoszban. Az egyes emberben megnyilvánuló összhang is mechanikai jellegű. Mint ahogyan a makrokozmosz is mechanikus szerkezet, az ember is az „óraszerkezethez” hasonlóan működik. A *test* a mozgás kiindulópontja. A *szív*: az élet és a cselekvések forrása, a *súly* azonban, mely létrehozza ezt a mozgást az *agy*, amely idegek – mintegy kötelékek – segítségével megindítja és féken tartja a többi kereket: azaz a tagokat. Így jött létre a test tökéletes működése, amelyhez a lélek mozgása kapcsolódik. A *lélek* mozgásában az *akarati* a vezető kerék: mozgató súlya pedig a *kívánságok* és *indulatok*, amelyek az akarati elhatározást „ide-oda billentik”. A mozgást lezáró és csukó *fék* az *értelem*, amely kimeríti és elhatárolja, meddig terjedhet az ember mozgástere. A lélekben végbemenő minden mozgás a „vezető kerék” mozgásának van alárendelve. Az emberben tehát a tökéletes isteni rend minden vonatkozásban felfedezhető, ebből következően meg is valósítható.

Az ember eredendően nem rossz, ellenkezőleg – maga a harmónia. Az „isteni természet” helyett az eltévelyedés állapotában az embert járulékos tulajdonsága, a *gonoszság* akadályozza a harmónia felé haladásban. Az ember „elromlott” természete Isten kegyelmével és bizonyos eszközök segítségével megjavítható. Mint ahogyan valamely híres mester műhelyéből kikerülő óraszerkezetet, vagy hangszert nem ítélünk rögtön használhatatlannak ha elromlott vagy lehangolódott, ugyanígy az embert is vissza lehet téríteni az eredeti rendeltetéséhez.

Az elromlott természetű ember megjavítható, ha a helyes eszközöket és módszereket megtaláljuk hozzá. Az embernek kötelessége keresni a megoldást, mert Krisztus óta, az „új Ádám” gyermekei alkalmasak az *örök igazság* magvainak befogadására. Ahogyan min-

den dolog könnyen visszatér eredeti állapotába, az ember is képes természetének megfelelően *bölcsé, erkölcsössé* és *szentté* válni.

Komensky derűs optimizmust sugárzó monista etikai álláspontja szerint az embert a „kellő helyére” és helyes állapotába lehet hozni a didaktika, a tanulás *technikája* révén. A didaktika nála olyan egyetemes mesterség, amely segítségével mindenkit mindenre, gyorsan, biztosan meg lehet tanítani, amellyel szilárd ismeretet lehet nyújtani. A halandóságáról és örökkévalóságáról megfélemezett ember romlottságának „megjavítására az égvilágon semmi hatásosabb út nincs az ifjúság helyes nevelésénél”.³⁷ Az értelem, erkölcsösség és vallás csiráival született ember tanulással, gyakorlással, imádkozással kiteljesíthető. Komensky szerint Isten az ifjúkort rendelte arra, hogy emberré váljék, gyakorolja az erényt. Ezért van az, hogy az *önálló életkezdés* időpontja az embernél a legkésőbbi.

A rendelkezésre álló időt az embernek hasznosan kell eltöltenie. A *megtanulni élni* olyan feladat, amely Komensky szerint a neveléssel kezdődik. Az ifjúságot nemre és korra való tekintet nélkül kell nevelni. A nevelés csak akkor érheti el a célját, ha rendszeres, ha hivatásos tanítók végzik, ha közösségben történik, ahol egymástól példát és ösztönzést kapnak a neveltek. A természet rendje azt követeli, hogy a nevelés az iskolában folyjon, mert *az iskolák a humanitás műhelyei*: arra oktatnak, hogy mindenki megtanuljon élni, hogy mindenki igazán emberré válhasson. Az iskolai nevelés azért lehetséges, mert „minden ember ugyanazon magasztos céllal született”,³⁸ nevezetesen, hogy *hasznosan* töltsse el az evilági életet. A nevelés, az egyéni élet helyes vezetésének feltétele, mert ezáltal „mindenkinek meglesz a kellő tárgyi ismerete a gondolkodáshoz, kiválasztáshoz, igyekvéshez, sőt a cselekvéshez”. Komensky fontosnak tartja, hogy „hadd legyen mindenki tisztában azzal, hogy mire törekedjék az életút minden cselekvésével és célkitűzésével; hogy milyen korlátokat szabjon ezeknek, és hogyan töltsse be ki-ki a maga hivatását”.³⁹ A boldogság, amelyre Isten teremtette az embert, a gyönyörűség élvezete, nemcsak testi gyönyör, hanem lelki boldogság, amely Istenből, a külvilágból és önmagunkból ered. Az Istenben való boldogság a *jámborság*, a boldogság legfelsőbb foka, mikor az ember megnyugszik, „és az örök élet előízét élvezzi”. A dolgokból fakadó boldogságot a dolgok szemléletéből idézi elő a megismerés élménye: „semmi sem kellemesebb az életben, mint a *bölcsesség* titkait kutatni” – írja. Az önmagunkból fakadó boldogság az *erény*: a jó lelkiismeret, mely alapján

az erényes ember helyes belső világa folytán kész mindarra, amit az igazság rendje megkövetel.

Ahhoz, hogy minden ember eljuthasson a boldogsághoz, mindenkit nevelni kell. Mindenkinek meg kell adni az esélyt, hogy méltón készülhessen fel a jövőre, mert Istennél – Komensky szerint – nincs „személyválogatás”. Mivel a megismerés a feltétele a szeretetnek és a boldogságnak, minden egyes ember számára biztosítani kell azt a „mankót” amelyre támaszkodva eljuthat önmagához: mert „nem világos előttünk az – írja –, hogy az isteni gondviselés milyen hivatást szánt ennek van annak az embernek”.⁴⁰ A megtanulni élni feladat első része, hogy a *nevelés* révén az emberi élet célját felismerhesse, megtalálhassa mindenki. Mindenki számára legyen világos, hogy „nem önmagunkért születtünk, hanem Istenért és felebarátainkért, azaz az egész emberi nemért”.⁴¹ Az ember ennek birtokában az embereknek használni és segíteni igyekszik életével, amelyet *szolgálatnak* fog tekinteni. Az erkölcsös élet feltételeinek megteremtésével „kedvező helyzetbe kerülnének a magán- és közügyek, ha valamenynyien össze is akarnánk fogni a közös jó érdekében, és ki-ki a másiknak segítségére sietni, ahol csak mód van rá”. Komensky szerint az ember önerejéből erre nem képes: „csak azok fogják tudni és akarni, akiket megtanítottak erre”.⁴² A neveléssel megvalósítható a megtanulni élni feladatának első része. De ezután kezdődik az igazi feladat, megtanulni élni nem másoktól, mások által, hanem a saját tapasztalatainkból, önmagunktól, amely egész életre szóló program. Megtanulni élni az élet és halál határán lehet. Amikor Isten elszólítja az embert – a tragikus halál kivételével – jelzést kap arra, hogy elérte a tökéletesedés azon fokát, amely alkalmassá tette az örök életre, a végső cél megvalósítására.

Az élet Komensky szerint örök nyugtalanság, a transzcendenciától elfordult ember számára „sem az ég sem a föld, sem a pokol nyugalmat nem ad”.⁴³ A halál révén az Istenhez való visszatérés adja meg az örök megnyugvást. Megtanulni élni: felkészülni a tökéletességre, mert Komensky szerint van örök igazság, örök megnyugvás, örök béke és örök boldogság. A világ erre figyelmeztet. Segíteni kell az embert, hogy eljusson a felismeréshez, hogy meg kell tanulnia élni, erre a feladatra adatott az egész élete.

Jegyzetek

1. Giovanni Pico della Mirandola: Az ember méltóságáról. In: Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, Bp. 1984. 216.
2. Prohászka Lajos: A mai élet erkölce. Universum Kiadó, Szeged. 20.
3. Johan Amos Comenius: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Bibliaiskolák közössége, Bp. 1990. II. kiadás. Fordította: Dobossy László és Magyar Judit. I. kiadás: Magyar Helikon, 1961. Az első nyomtatásban megjelent magyar fordítás: Rimány Istvántól származik, 1805-ben jelent meg Pozsonyban. (A továbbiakban: az 1990-ben megjelent kiadásra hivatkozunk.)
4. Vö: Dobossy László: Komenskyvel a világ útvesztőjében. Filológiai Közlöny, 1960. VI. évf. 3–4. sz. 369–383.
5. Mirandola: Id. mű. U. o.
6. Comenius: A világ útvesztője ... 13.
7. Vö: U. o. 120–122.
8. A látszatmorál leírása a VIII–XXIV. fejezetekben, amelyet röviden ismertetünk. A világ útvesztője ... 32–133.
9. U. o. 140–141.
10. Lásd: u. o. 143–158.
11. U. o. 147.
12. U. o. 152.
13. Komensky a Bibliából a Prédikátorok Könyvéből idéz. Préd. 2. 16.
14. U. o. 52.
15. U. o. 7.
16. Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 294.
17. Comenius: A világ útvesztője ... 171.
18. U. o. 174.
19. U. o. 175–176.
20. U. o. 180.
21. U. o. 181.
22. U. o. 11.
23. U. o. 204.

24. Heller Ágnes: Id. mű. 226.
25. Comenius: Mindenek elrendezése XII. 8–12. Idézi Vaszkó Mihály: Komensky Ámos János világnézete és pedagógiája. 87.
26. Vö: Comenius: U. o. XII. 4. In: Vaszkó Mihály: id. mű 86.
27. Prodromus Pansophiae 26–27. Idézi Vaszkó Mihály: id. mű 94–95.
28. U. o.
29. Id. mű: 12. p. In: Vaszkó 92.
30. Id. mű: 27. p. In: Vaszkó M.: 95.
31. Vö: Id. mű: 64–69. p. In: Vaszkó 97–101.
32. Comenius: Didactica Magna Seneca Kiadó Pécs, 1992. 55.
33. U. o.
34. U. o. 45.
35. Vö: Id. mű 16.
36. U. o. 54.
37. U. o. 30.
38. U. o. 77.
39. U. o. 80.
40. U. o. 77.
41. U. o. 206.
42. U. o.
43. Comenius: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. 205.